

Byzantina Symmeikta

Vol 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

Book Review: E. C. Bourbouhakis (έκδ.), Not Composed in a Chance Manner: The Epitaphios for Manuel I Komnenos by Eustathios of Thessalonike [Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 18], Uppsala 2017,

Γεράσιμος ΜΕΡΙΑΝΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.25666](https://doi.org/10.12681/byzsym.25666)

Copyright © 2020, Γεράσιμος ΜΕΡΙΑΝΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΕΡΙΑΝΟΣ Γ. (2020). Book Review: E. C. Bourbouhakis (έκδ.), Not Composed in a Chance Manner: The Epitaphios for Manuel I Komnenos by Eustathios of Thessalonike [Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 18], Uppsala 2017,. *Byzantina Symmeikta*, 30, 501–505. <https://doi.org/10.12681/byzsym.25666>

E. C. BOURBOUHAKIS (έκδ.), *Not Composed in a Chance Manner: The Epitaphios for Manuel I Komnenos by Eustathios of Thessalonike* [Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 18], Uppsala Universitet, Uppsala 2017, σελ. XXVI+217*+211. ISBN 978-91-513-0075-7

Το παρόν βιβλίο, καρπός πολύχρονης ενασχόλησης του Εμμανουήλ Μπουρμπουχάκη (στο εξής «Μπ.») με το θέμα, βασίζεται στην διδακτορική διατριβή του (Πανεπιστήμιο Harvard, 2006) και συνιστά πολυαναμενόμενη προσθήκη στις κριτικές εκδόσεις έργων του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. Στον τόμο εκδίδεται, μεταφράζεται στην αγγλική γλώσσα και σχολιάζεται ο Έπιτάφιος που συνέθεσε ο λόγιος αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος για τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180). Η μόνη μέχρι πρότινος διαθέσιμη έκδοση του Έπιταφίου ήταν εκείνη του 1832 από τον Gottlieb Lukas Friedrich Tafel, ο οποίος είχε συμπεριλάβει το κείμενο στον τόμο με τα λεγόμενα *Opuscula* του Ευσταθίου¹. Από τον Tafel είχε επίσης γίνει η πρώτη μετάφραση του Έπιταφίου σε σύγχρονη γλώσσα². Ως προς την δευτερογενή βιβλιογραφία, να σημειωθεί ότι, μέχρι την εμφάνιση της παρούσας έκδοσης, η πιο εκτενής μελέτη για το εν λόγω έργο προερχόταν από την πέννα του Andrew Stone³.

Το υπό εξέταση βιβλίο έχει την εξής διάρθρωση. Τα προλεγόμενα (σσ. 1*-26*) ακολουθεί η εκτενέστατη εισαγωγή που χωρίζεται στα παρακάτω κεφάλαια: «De mortuis nil nisi bonum: imperial funerary rhetoric» (σσ. 27*-44*)· «At the tomb: the

1. T. L. F. TAFEL (έκδ.), *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Frankfurt am Main 1832 (ανατ. Amsterdam 1964), 196.38-214.52.

2. G. L. F. TAFEL, Grabrede auf den Kaiser Manuel, den Komnenen, στο: *Komnenen und Normannen. Beiträge zur Erforschung ihrer Geschichte in verdeutschten und erläuterten Urkunden des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts*, Ulm 1852, 3-72.

3. A. F. STONE, The Funeral Oration of Eustathios of Thessaloniki for Manuel I Komnenos: A Portrait of a Byzantine Emperor, *Balkan Studies* 41/2 (2000) 239-273.

occasional context of the text» (σσ. 45*-66*): «The Ἐπιτάφιος as a paraenetic text; or a 'distorting mirror' of Princes» (σσ. 67*-81*): «The Style which Shows: the poetics of prose in the Ἐπιτάφιος» (σσ. 83*-123*): «The Auralty of the Funeral Oration» (σσ. 125*-158*): «The Basel Codex» (σσ. 159*-175*): «The apparatus fontium: Quellenforschung or Intertextuality?» (σσ. 177*-194*): «Στίξεις, or Punctuation as Performative Notation» (σσ. 195*-209*). Ἐπονται τα «Conspectus librorum» (σσ. 211*-217*) και «Compendia et sigla» (σ. 217*) και κατόπιν η κριτική έκδοση του κειμένου του Ἐπιταφίου με παράλληλη αγγλική μετάφραση (σσ. 1-87). Ακολουθούν τα πλούσια και λεπτομερή σχόλια φιλολογικού και ιστορικού περιεχομένου (σσ. 89-203) και το βιβλίο ολοκληρώνεται με το ευρετήριο (σσ. 205-211).

Η έκδοση του κειμένου είναι άρτια μεθοδολογικά και το ύφος της μετάφρασης είναι ρέον και φροντισμένο, ισορροπώντας μεταξύ του σεβασμού στο πρωτότυπο και της πρόθεσης να δοθεί μια ευανάγνωστη απόδοση στα αγγλικά. Πρέπει να επισημανθεί ότι αν αντιμετωπίσουμε το βιβλίο αυτό μόνο ως την κριτική έκδοση του Ἐπιταφίου του Ευσταθίου, όσο σημαντική και αν είναι αυτή καθαυτή, θα παραγνωρίσουμε την πληρότητα και το βάθος του πονήματος. Ο Μπ. κατάφερε να μας δώσει ένα ολοκληρωμένο σύνολο κριτικής έκδοσης, σχολιασμού και ερμηνευτικής προσέγγισης του συγκεκριμένου έργου. Σε αυτό το σύνολο, καθοριστικό ρόλο για την κατανόηση του Ἐπιταφίου διαδραματίζουν τα κεφάλαια που απαρτίζουν ό,τι συμβατικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «εκτεταμένη εισαγωγή» (σσ. 1*-209*), η οποία αποτελεί την εκτενέστερη και ουσιαστικότερη πλέον μελέτη για το εν λόγω έργο.

Ο Ἐπιτάφιος γράφηκε από έναν από τους σημαντικότερους βυζαντινούς λογίους για έναν από τους σημαντικότερους βυζαντινούς αυτοκράτορες⁴, σε μια χρονική συγκυρία που καθιστά την ενασχόληση με το κείμενο ιδιαίτερα χρήσιμη για τους ερευνητές της κομνηνικής περιόδου. Το κενό που άφησε με τον θάνατό του ο Μανουήλ, το οποίο κλήθηκε να αναπληρώσει ο ανήλικος γιος και διάδοχός του Αλέξιος Β΄ (1180-1183) με επίτροπο την μητέρα του Μαρία-Ξένη της Αντιοχείας, δημιούργησε αίσθημα ανασφάλειας για την τύχη της αυτοκρατορίας, τόσο

4. Εκτός από τον επιτάφιο του Ευσταθίου, σώζεται και η μονωδία του Γρηγορίου Αντιόχου για τον Μανουήλ Α΄, βλ. W. REGEL (έκδ.), *Fontes rerum byzantinorum. Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, τ. 2, St Peterburg 1917, ανατ. Leipzig 1982, 191-228. Ο Μπ. εξετάζει στο βιβλίο του τις διαφορές μονωδίας, παραμυθητικού λόγου και επιταφίου (σ. 59* κ.ε.).

λόγω των εξωτερικών απειλών όσο και εξαιτίας της ανατροπής των ευαίσθητων ισορροπιών στην βυζαντινή αυλή και του συνακόλουθου αγώνα για τον έλεγχο της εξουσίας – που αργότερα κατέληξε στην αιματηρή ανάρρηση του Ανδρονίκου Α΄ (1183-1185) στον θρόνο. Ο Μπ. παρατηρεί ότι ο Ευστάθιος, παράλληλα με την απότιση ενός ύστατου φόρου τιμής στον νεκρό αυτοκράτορα, εκφράζει την αφοσίωσή του στον νεαρό διάδοχο και την επίτροπο-μητέρα του (σσ. 64*-66*). Πράγματι, δεν είναι τυχαία η προσπάθεια του Ευσταθίου να καθυστερήσει το ακροατήριό του, παρουσιάζοντας την χήρα του αυτοκράτορα ως κατάλληλη να σταθεί στο πλευρό του νεαρού Αλεξίου και να διαχειριστεί την αυτοκρατορία, καθώς χαρακτηριζόταν από σύνεση και επιπλέον είχε μαθητεύσει δίπλα στον ίδιο τον Μανουήλ⁵. Ο *Ἐπιτάφιος* με τις νύξεις αυτές αποκτά αναμφισβήτητα και πολιτική διάσταση.

Η διάσταση αυτή δεν περιορίζεται σε φλέγοντα ζητήματα, και ο Μπ. επισημαίνει την παραινετική πλευρά του κειμένου, όπου συχνά εξαιρείται η αρετή της *φρονήσεως*, που χαρακτηρίζει την πολιτική αλλά και την διαγωγή του Μανουήλ ως αυτοκράτορα. Η *φρόνησις* προβάλλεται στον νεαρό διάδοχο και στην αντιβασιλεία ως η υπέρτατη αρετή του ηγεμόνα, ενίοτε σε αντιδιαστολή με την *ἀνδρίαν*⁶. Ο Μπ., πολύ εύστοχα, εξετάζει το ενδεχόμενο ο Ευστάθιος να επιχειρούσε ταυτόχρονα να υπενθυμίσει στον αριστοκρατικό οίκο των Κομνηνών, που ήταν υπερήφανος για την στρατιωτική κληρονομιά και την πολεμική-ηρωική νοοτροπία του, ότι το συλλογικό συμφέρον έπρεπε να αποτελεί προτεραιότητα και να τίθεται υπεράνω της προσωπικής τιμής και της ανεξέλεγκτης ροπής προς τον πόλεμο (σσ. 77*-81*).

Πέρα από τα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα, εξετάζονται τα χαρακτηριστικά των επιταφίων λόγων από την αρχαιότητα και εξής, και το κείμενο του Ευσταθίου εντάσσεται στο γραμματειακό πλαίσιο του (σσ. 27*-44*). Ο Μπ. προβάλλει δύο αλληλένδετες και εξίσου σημαντικές πτυχές του έργου: από την μία πλευρά, τον *Ἐπιτάφιο* ως λόγο που εκφωνήθηκε σε ορισμένη περίσταση, χώρο και τελετουργικό πλαίσιο, ενώπιον συγκεκριμένου ακροατηρίου,

5. *Καὶ μὴν ἡ κοινὸς σοὶ καὶ βίου καὶ βασιλείας καὶ συνέσεως ἄκρας μέτοχος καὶ (τὸ πᾶν συνελείν) βασιλεῖ οὕτω μεγάλῳ εἰς συμβίωσιν ἐπιπρέπουσα, καὶ συμπάρεστι τῷ νέῳ αὐτοκράτορι καὶ πάντα οἶδεν οἷς οἰκουμένη κατορθοῦται, τῆς σῆς ἀποναμένη καὶ μαθήσεως καὶ μιμήσεως* (σ. 76.12-15).

6. *καὶ ἦν μὲν αὐτῷ, λίαν καλὰ καὶ τὰ τῆς ἀνδρίας σεμνὰ περιττότερα δέ γε τὰ τῆς φρονήσεως, ἧς καὶ καταμόνας, εἰς μυρίον πλῆθος ἀνάμεθα* (σ. 14.10-11· για την *φρόνησιν*, βλ. και σχολιασμό σσ. 114-115).

γεγονός που καθιστά προφανή την αξία της μελέτης στοιχείων σχετικά με την προφορικότητα (orality), την παραστασιμότητα (performance) και το ύφος του κειμένου. Από την άλλη πλευρά, αναδεικνύει τον *Ἐπιτάφιο* ως γραπτό κείμενο, το οποίο αναμενόταν να καταστεί αντικείμενο μελέτης ως πρότυπο εφαρμοσμένης ρητορικής και ευρυμάθειας, προσδοκία που καλλιέργησε η φήμη του Ευσταθίου ως δεινού ρήτορα.

Εκτός από αυτά, ο Μπ. περιγράφει λεπτομερώς βασικές ιδιαιτερότητες του επιταφίου που συνέγραψε ο Ευστάθιος. Ήδη στον τίτλο του βιβλίου, η φράση «Not composed in a chance manner» αποδίδει το *οὐ τυχόντως μεθώδευται* του τίτλου⁷ που συνοδεύει τον *Ἐπιτάφιο* στον κώδικα Basel, Universitätsbibliothek A III 20, τον μοναδικό γνωστό σήμερα που παραδίδει το κείμενο. Κλειδί για την κατανόηση του ιδιαίτερου ύφους του κειμένου αποτελεί ο όρος *στρυφνότης*, ο οποίος χρησιμοποιείται στον τίτλο με τον οποίο σώζεται το κείμενο. Μέσα από την εξαντλητική ανάλυση της ανανοηματοδότησης και χρήσης του όρου στα έργα του Ευσταθίου, ο Μπ. προσεγγίζει την *στρυφνότητα* ως ένα ύφος που διακρίνεται από ελλειπτική έκφραση και καλοδουλεμένη σύνταξη σε σημείο που να επιτυγχάνεται ένα είδος «ποιητικοποίησης» (poeticization) του πεζού λόγου (σσ. 86*-103*).

Ο εκδότης μελετά σφαιρικά το κείμενο και διατυπώνει μεθοδολογικούς προβληματισμούς με ενάργεια. Αφού εξετάσει διάφορα παλαιογραφικά ζητήματα σχετικά με τον κώδικα της Βασιλείας (σσ. 159*-175*), ο Μπ. περιγράφει τα εκδοτικά διλήμματα που αντιμετώπισε και την λογική που τον οδήγησε σε συγκεκριμένες επιλογές ως προς το υπόμνημα πηγών και παραλλήλων χωρίων, όπου έχει δώσει έμφαση στην ανάδειξη της διακεμενικότητας (σσ. 177*-194*). Με τον ίδιο τρόπο, εξηγεί τους λόγους για τους οποίους αποφάσισε να διατηρήσει σε αρκετά μεγάλο βαθμό την βυζαντινή στίξη στην έκδοση, αφού συντάσσεται με την άποψη η οποία αντιμετωπίζει την στίξη αυτή ως ρητορική τεχνική (σσ. 195*-209*).

Κατά την γνώμη του γράφοντος, δύο σημεία έχρηζαν μεγαλύτερης προσοχής σε αυτό το κατά τ' άλλα εξαιρετικό βιβλίο. Το πρώτο σχετίζεται με την τυπογραφική επιμέλεια, αφού εντοπίζονται αρκετά προφανή λάθη, κυρίως

7. Τοῦ αὐτοῦ τὸ γραφὲν εἰς τὸν ἀοίδιμον ἐν ἀγίοις βασιλεῦσι κῆριν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν. Ὅπερ ὅτι οὐ τυχόντως μεθώδευται, ὁ πεπαιδευμένος διακρινεῖ. Πολλῶν γὰρ ἄλλως γραψάντων, ἐστρυφνώθη πρὸς διαφορὰν ὁ παρῶν ἐπιτάφιος (σ. 2.1-5).

στο εκτενές εισαγωγικό τμήμα του τόμου⁸. Το δεύτερο, και ουσιαστικότερο, έχει να κάνει με την ύπαρξη ενός και μόνο ευρετηρίου, σύντομης έκτασης (σσ. 205-211), στο οποίο περιλαμβάνονται κυρίως ονόματα προσώπων και τόπων, έννοιες και όροι. Ο γράφων θεωρεί ότι η σύνταξη ειδικών και εκτενεστερων ευρετηρίων –π.χ., χωρίων, αξιοσημείωτων λέξεων κτλ.– θα ήταν χρήσιμη στον αναγνώστη και ιδιαίτερα στον μελετητή του Ευσταθίου. Προκειμένου να δοθούν ορισμένα παραδείγματα που συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης, ας σημειωθεί ότι στο κείμενο απαντά το άπαξ λεγόμενον ρήμα *πυθμενίζομαι*⁹, το οποίο δεν εμφανίζεται στο ευρετήριο του βιβλίου. Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο ότι, μολονότι ο Ευστάθιος στα έργα του αναφέρεται συχνά στον Πυθαγόρα και σε έννοιες του πυθαγορισμού, το μοναδικό κείμενό του όπου εντοπίζονται οι ειδικοί όροι *κατάρτυσις* και *ἀγάπησις* είναι ο *Ἐπιτάφιος*, όπως άλλωστε σημειώνει και ο Μπ.¹⁰ Το γεγονός αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον για την μελέτη του πυθαγορισμού στο Βυζάντιο και ειδικότερα στο έργο του Ευσταθίου, ωστόσο, οι συγκεκριμένοι όροι επίσης δεν ανιχνεύονται μέσα από το υπάρχον ευρετήριο.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν μπορούν να μειώσουν στο ελάχιστο την αξία αυτής της έκδοσης του *Ἐπιταφίου*, η οποία αντικαθιστά πλέον εκείνη του Tafel. Η πολυετής και αξιόπαινη ενασχόληση του Μπ. με το κείμενο δεν απέδωσε απλώς μια νέα έκδοση, αλλά και ένα απαραίτητο ανάγνωσμα για κάθε βυζαντινολόγο που ασχολείται με τον Ευστάθιο, με το είδος των επιταφίων λόγων, καθώς και με την ιστορία και την γραμματεία των κοινήγειων χρόνων.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ

ΠΕ/ΕΙΕ

8. Βλ. ενδεικτικά (η πλάγια γραφή αποτελεί επισήμανση του γράφοντος): «language is not coy about *about* its artfulness» (σ. 13*)· «as a teacher *or* [αντί για: of] rhetoric» (σ. 17*)· «Alexios I's rise to power in 1181 [αντί για: 1081]» (σ. 29*)· «a set of *cumpolsory* [αντί για: compulsory] prescriptions (σ. 39*)»· «Bertha of *Salzbach* [αντί για: Sulzbach]» (σσ. 53*, 124, 194)· «with relevant illustrations of both styles in nn. 98, 98» (σ. 117* σημ. 73).

9. *τοῖς [...] πυθμενιζομένοις* (σ. 52.2-3, σχολιασμός σ. 172· βλ. και *LBG*, λήμμα «πυθμενίζομαι»).

10. *Ἡ γοῦν Πυθαγορικὴ κατάρτυσις εἶτ' οὖν ἀγάπησις κατὰ τοὺς τὰ τοιαῦτα σοφοὺς εἰπεῖν [...]* (σ. 14.12-13, σχολιασμός σσ. 121-122).

